فەرهەنگۆکی
گۆرانییەکانی زیرەک

*

شەمامە، شەمامە، شەمامە، شەمامەی چوار بێستانی
بەژن بڵند و ڕێك و جوان بە ملیۆنێ هەرزانی

چوار بێستان: بێستانێکە هەر چوار جۆری کاڵەك و شووتی و ترۆزیی و خەیاری تێدا کرابێت.

*

ئەی ڕەندی ماڵم ڕەندی، سنگت کارخانەی قەندی
ماشەڵڵا ڕەند و مەندی، لەسەر چیم لێ دڵمەندی

ڕەند: جوان، هەروەها نێویشە بۆ ئافرەت، واتە پێ دەچێت. وەك چۆن لە گۆرانیی دیکەدا دەبێژێت (ئامینێ و ئامین) لێرەشدا دووبارەکردنەوەی نێوی ئافرەتەکە بێت
ڕەند و مەند: جوان و سەنگین
مەند: سەنگین
کارخانەی قەند: کارگەی شەکر، کارگەی قەند. (وشەی قەند، لەگەڵ -candy–ی ئینگلیزییدا هاوڕیشەیە. وشەی (شەکر-شەگر-شەکەر- سەکر)یش لە وشەی (شۆگە-شۆکە: کشك، شۆك، شەك، شەکرۆك)ەوە هاتووە. وشەی شەکر لە زمانی ئینگلیزییدا بە (شوگە) دەخوێنرێتەوە. شۆکە، مادەیەکی بلووریی شیرین و ورد و سپییە، لە کۆندا وەکوو شەکر سوودی لێ بینراوە. لە گۆرانییەکەدا، لەوەی کە سینگی بە کارگەی شەکر چوێنراوە، مەبەست ئەوەیە کە سینگی سپییە وەکوو شەکر.
دڵمەند: دڵزویر

*

هەڵاڵە و سوێسنان دەراویان دەدڕی
مەمکۆڵەی یارم کراسیان دەدڕی

هەڵاڵە: ئەڵاڵە، هەڵاڵ، هەلایهیل، گوڵەمێرگ: گوڵێکی جوان و بۆنخۆشە
کە دەوترێت (ژەهری هەلاهیل) واتە (ژەهری هەڵاڵە). جۆرە هەڵاڵەیەك هەیە؛ پێی دەڵێن

(ژارهەڵاڵە، ژارهەلاهیل، گیاژار) بە شێوەزاری فارسیی پێی دەوترێت (آلاله زهری)
سوێسن: سۆ، سۆس، سووسەن، سۆسەن، سوێسەن، سوێسنە، سووسن، سوێسنیی، سێسن، سێسنە، سەوسەنیی، سۆسەنێ، سۆسەنیی، سیسەن، : گوڵێکی بۆنخۆشە، چەند ڕەنگی هەیە.
دەراو: دەور و قەراخی چاوگە و کانیی، یاخود جۆ و ڕێبار (ڕووبار).
مەمکۆڵە: (مەمك+ۆڵە: ئەمرازی بچووککردنەوەی ڕێزمانیی) : مەمکی بچووك. وەك (زەنگ ---> زەنگۆڵە)

*
بارانە باران، دەبارێت باران
دەبارێ لەسەر ناسك و نازدارن
دەدا لە گۆنای سیمین عوزاران

سیمین عوزار: ڕووخسار سپی و زیویی
سیم: زیم، زیو، زێب
عوزار: ڕوو، چارە
وەك (گوڵ عوزار= گوڵڕوو)

*
هەڵم گرن لەنگەر لەنگەر
بمبەن بۆ ماڵی بە نۆکەر

لەنگەر: هاوسەنگیی (توازن)
بە نۆکەر: نۆکەردار، ماڵێك کە دەوڵەتمەند بن و نۆکەریان ڕاگرتبێت.
وشەی نۆکەر لە (نواکەر) چێ بووە. (نوا) واتە (خزمەت، پەرا)
((چووم بە نوای میوانەکانەوە))
((لە فێرگەی ئەزمەڕ بووم، بە مامۆستا عەبدوڵڵای تاجی سەرمم دەوت: مامۆستا، نۆکەرتم. بە گاڵتەوە دەیوت: پێویست ناکات نۆکەر بیت، کەرێکی چاك بە، بەسە!))

ئەو مامۆستا خۆشەویستە، هێز و متمانەی زۆری پێ بەخشیوم، ئەو بوو پێی دەوتم چاوەڕێی ئەوەت لێ دەکەم لە پاشەڕۆژدا کەسێکی بەهرەدار و بەرهەمدارت لێ دەربچێت. بۆیە لێرەوە حەزم کرد نێوی بهێنم و ڕێز و پێزانینی خۆمی بۆ دەرببڕم.

*

به پێشکەشی باڵات بێت (سابڵاخ) و (دربکە) و (لاوێن)
پـایـەنـازی بـاڵات بێ (سەردەشت) و (ڕانیە) و (بتوێن)

پایەناز: پایەئەنداز: ئەو فەرشەی ڕادەخرێت بۆ بەسەرداتێپەڕینی مێوان، بە ڕاخەرێکیش دەوترێت کە بە پێڵاوەوە هاتوچۆی لەسەر بکرێت، بەو پارچە ڕایەخەش دەوترێت کە لە پێشی دەرکی ژوورەوەیە بۆ پێڵاو لەسەر دانان، یان پێڵاو پاککردنەوە پێی.

*

دوو چاوی جوانت بوونە جەلابم
پێیان بفەرموو نەدەن عەزابم

جەلاب: جەللاب: دەربڕینی بازاڕییانەی وشەی (جەللاد)ی عەرەبییە.
زۆر وشەی عەرەبیی لە گۆکردندا دەنگەکانی دەگۆڕن، بە وێنە تێبینییم کردووە .بە وێنە لە گۆرانییە فۆلکلۆرییەکاندا، وشەی (نەجیب)ی عەرەبیی بە (نەجیم) دەردەبڕن.
لە دەربڕینی کلاسیکدا، چاووبرۆی یار بە جەللاد و قابیز (ڕۆحستێن) دادەنرێت. تەنانەت سوورهەڵگەڕانی چاوی یار؛ بە خوێنچۆڕان لە دەست و تیخی جەللاد چوێنراوە.

*

نازانم لە کێ پرسم ئەو گوڵە میوانی کێیە
سەبارەت بە یاری خۆم، ئاوەدان بێ ئەو دێیە

سەبارەت: لە پێناو، لەبەر
واتە ئەو دێیەی یارمی تێدا دەژی، یاخوا لەبەر یارم ئاوەدان بێت.
سەبارەت بە تۆ، دەمرم: واتە لە پێناو و لەبەر تۆ، دەمرم
(زۆر جار وشەی (سەبارەت) بە هەڵە دەکار دەهێنرێت)

*

عەنتیکە و زێدە لاوە، چۆنی لێ بکەم سڵاوە
سنگی پەنیری کوردیی، زوڵفی گیابەند و خاوە

عەنتیکە: ئەنتیکە: دانسقە، ناوازە
ئەنتیکە لە ئێستا بۆ شتی دێرینەش بەکار دەهێنرێت، وشەکە لە (ئانتیك)ی فەڕەنسییەوە هاتووە، ئەویش لە (ئانتیکوس)ی لاتینییەوە هاتووە کە واتای (کۆن، دێرینە) دەدات.
زێدە لاو: زۆر لاو، زۆر جەوان (سەرەتای لاوێتیی)
گیابەند و خاو: دوو گیای بەهاریی بۆنخۆشن

*

ڕێگاکەم دوورە کەژاڵ گیان، دەچم بۆ میاندواو
جووتــە مـەمکــەکــەت وەك سێوی سێـڵاوی

لە جێی دیکەدا دەڵێت؛ (گوڵی سێڵاوێ،....)
سێڵاو: ئەسێڵی ئاو، ئەستێڵی ئاو. هەندێك وشە پیتی (ئە-ئا-ئۆ)ی دەچێتە سەر، یان بەپێچەوانەوە لێی دەبێتەوە (ئەستێڵ --> ستێڵ) (ئەستوون، هەسوون --> ستوون)
وشەی (سێڵاو) واتای دیکەشی هەیە، وەك (سێڵاو: سێڵاب، سێڵاف، سۆلاف، شێلاو: ئاوی بەخوڕ و بەتاو)

*

چـاوت ئـەستێرەی سەحەرێ
هەڵدێ لە (بێژنگ بەسەر)ێ

ئەستێرەی سەحەر: ئەستێرەی بەیان، ئەستێرەی بەربەیان، ئەستێرەی ڕۆژ، ئەو ئەستێرەیەی دەمەوبەیان هەڵدێت، ئەستێرەیەکی ڕووناك و پرشنگدارە. هەڵهاتنی ئەم ئەستێرە ئاسانکاریی بوو لە ڕابردوودا بۆ دیارییکردنی کاتی مەلابانگدان)پێشتریش باسم کردووە). ئەم ئەستێرەیە؛ لە کوردەوارییدا پێشی دەوترێت)کاروانکوژە، زێڕگۆن، کاروانقڕان، قورخ). لە کۆندا هەسارە و ئەستێرەکان بێ جیاوازیی هەر پێیان وتراوە (ئەستێرە). ((بە لێکدانەوەی ئەمڕۆ)) ئەستێرەی کاروانکوژە؛ ئەستێرە نییە. بەڵکوو هەسارەی زوحەلە، کە لە کوردەوارییدا پێی دەوترێت (کەیوان-ناهید).

بێژنگ بەسەر: شاخێکە لە بازیان، سەرەکەی تەخت و خڕە و دەڵێی بێژنگە. واتە شاخەکە دەڵێی بێژنگی بەسەریەوە ڕاگرتووە.

*

بولبولم بێ چارە ماوم، چونکە لە گوڵ بڕاوم
گوڵخانە لێ داخراوم، گوڵخانە داخراوم

گوڵخانە: شوێنێك، خانەیەك کە تایبەت بێت بە پەروەردەکردن و بەخێوکردنی گوڵ. بە زۆریی گوڵخانە، سوودی لێ وەردەگیرێت بۆ ڕواندنی تۆمی گوڵەکان و ئامادەکردنی شەتڵی گوڵەکان. واتە (گوڵخانە) و (گوڵزار- گوڵباخ) جیاوازن .گوڵخانە، بریتییە لە خانوو و ژوور، بەڵام گوڵزار، زەوییەکی کراوەی گوڵە.
هەر لەو دێرە هۆنراوەیەشدا ڕوون کراوەتەوە، کە گوڵخانە، ، بریتییە لە ژووری گوڵ، چونکە ئەگەر دەرگەی گوڵخانە دابخرێت، تەنانەت بولبولیش ناتوانێت بچێتە ژوورەوە، بەڵام ئەگەر باخی گوڵ دەرگەکەشی دابخەیت، ڕووی سەرەوەی هەر کراوەیە و باڵندەکان دەتوانن بچنە ناوی.

*

پاموورەکانی زێڕی خالیسە، پاوانەکانی زێڕی خالیسە
یـــــاری خــۆم خــۆش دەویٚ، جــوان و تــەمــیســـە

(پامووور-پامووورە) و (پاوانە) هەر یەك شتن، تەنێ جیاوازییەکەیان ئەوەیە پامووور، پتر لە مورووو دەهۆنراوە و ئافرەت دەیان خستە پایان، بەڵام پاوانە هەمەچەشنە بوو، لە زێڕ و زێو و هەروەها مووروووش بوو.
زێڕی خالیس: زێڕی خاڵس، زێڕی خاوس، زێڕی پەتی، زێڕی پەخت، زێڕی پوخت (زۆر جار دەنگی -خ -دەچێتە سەر وشە کوردییەکان یان واژووانە؛ دەنگەکە لادەبرێت، وەك (شەت : سارد، تەزیو) (شەتاو: ئاوی سارد). (شەت) دەبێتە (شەخت، شەختە: کە واتای سارد، تەزیو) دەدات. (تەت: تات) دەبێتە (تەخت) (تاتەبەرد=تەختەبەرد، بەردی تەخت)...نموونەی لەم جۆرە زۆرن و هیوامە کەسێك ئەو وشانە گرد بکاتەوە.
تەمیس: (تمیز –عەرەبیی) بە شێوەی دووانیی (پاکوتەمیز)یش بەکار دەهێنرێت. ئەم وشە دووانییانە لە دوو بەش پێك دێن، هەردوو بەشەکە یەك واتا دەدەن، بەڵام یەکیان کوردییە و ئەوی دیان بیانییە. وەك (پێوقەدەم، بانگوسەڵا،...)

*
کوێستانان خاڵخاڵ، هێشتا ماوە کلیلە
فاتم گیان، جێگای تۆبەمان (زەمبیل)ە

خاڵخاڵ: پەڵە پەڵەی بچووك، نوقتە نوقتە، پنت پنت.
کلیلە: کلیلە، کلێلە، کەویی، کەوێ، کەویە، کەڤکە بەفر، کەپکە بەفر، کەویە بەفر، کەڤیی، شەپە، شاپ، شاپە، ڕنوو، ڕەنوو، ڕنیی، ڕەنیی، ڕندوو، ڕەندوو، ڕندۆك،... بەفرێك کە بە گەردنە و لووتەی یان زەنەی کێوەکان ماوەتەوە و هێشتا نەچووەتەوە.

کۆی واتای دەربڕینەکە: پەڵە پەڵە هێشتا بەفر بە شاخە کوێستانییەکانەوە ماوە
ئەم دەربڕینە بە شێوەی دیکەش هەیە: ((کوێستانان خاڵخاڵ، بەفری ناچێتۆ / یارم تۆریاوە ئاشتی نابێتۆ)) ((کوێستانان خاڵخاڵ سەری بەتەمە/ نازانم یارم مەیلی بۆ کەمە)) ((وەکوو کوێستانی بێستوون، ئەوا سەرم خاڵخاڵە/ لە چەرخی داوی گەردوون، دڵم دەکا سکاڵا...))

*
چاوت ئەستێرەی شەوێ، کوڵمت دەندووکی کەوێ
لە من و لە گولەکەی مێردت، کاممانت زۆر خۆش دەوێ؟

ئەستێرەی شەو: ئەو ئەستێرانەی لە دوای ئێوارەوە هەڵدێن و دەردەکەون.

*

چاوت ئەستێرەی ڕۆژێ، ئەبرۆت لە خەودا بمێنێ
دەڵێم دەستم دە ستۆ کە، غەوسی لە منت نەستێنێ
بە پارێز شەوێ بۆم وەرە، با گوڵەت وەرهەم هەڵێنێ

ئەستێرەی ڕۆژ: ئەو ئەستێرەیەی دەمە و بەیان هەڵدێت، هەڵهاتنی ئەو ئەستێرانە ئیدی بە ڕۆژ دادەنرا.
(ئەبرۆت لە خەودا بمێنێ) دوو واتای هەیە:
١ -برۆت هەر ڕاکشاو بێت
٢ -برۆت بە خەم بمێنێ (خەو، خەم: کەچ: کەمانەیی، کەوانەیی(
بە پارێز: بە سرتە و ئاگایی
دەستم دە ستۆ کە: دەستی من لە ستۆ (ئەستو) بکە: دەستم بخەرە گەردەنت.
غەوسی: غەوس (غەوسی گەیلانی: شێخ عەبدولقادری گەیلانیی)
وەرهەم: وەرەم، ماسان، هەڵماسان، هەڵئاوسان، پەنمان

*

دەردت لە ماڵم جوانێ، قیتێ گوارە جۆلانێ
گرتم دوو ماچم لێ سەند لە ڕاستەی خیابانێ

قیت: کەسێکی توندوتۆڵ و ڕێك و بەژن شووش (بەژن شووشەیی: بەژنێکی ساف و ڕێك و ڕەوان)
گوارە جۆلانێ: گوارەکانی شۆڕن و جۆلانێ دەکەن!

هەر ئەم دێڕەی زیرەك؛ بەخۆی دەبێتە ڕوونکارێك:
((بە شلومل هاتنە نێوانێ، گوارەی زێڕ دێنمە جۆلانێ))

ڕاستەی خیابان: ناوەڕاستی جادە یان ڕێکایی جادە

بۆ پتر ڕوونکردنەوە، (ڕاستەی ئاوزەنگ: ڕێکایی ئاوزەنگ)

((ئەرێ ڕاستەی خیابان، گیانە گوڵ و گوڵزارە

مــەڕۆ لــەنێو گــوڵانــدا دایــم یـــارم دیـارە))

*

وەرە وەرە بـــەر پــەنـجــەرە، گـێـلگـێـلـەدارێ
بە سەرگەردی باڵاکەت بم، بۆم وەرە خوارێ

گێلگێلەدار: بە گێلگێلە، ئافرەتێك گێلگێلە بە سەروێن (سەرپێچ) و شەدەیەوە بێت.
سەرگەرد: باڵا گەرد، لە دەوری سەر گەڕان، جاران حەیوانێکیان لە دەوری کەسێك دەگێڕا و دوایە دەیانکوشتەوە و پێیان وا بوو ئەو ئاژاڵە، قەزا و بەڵای ئەو کەسە دەگرێت و لێی دوور دەخاتەوە.

*

هەلام هەلام هەلامە، شیرینێ دەچتە هەلامە
لـــەو دەســـڕەی دەسـتـی کـفـنـم تــەمــامــە

هەلامە: گیایەکی بۆنخۆشە باڵاپیاوێك بەرز دەبێتەوە
شیرنێ دەچتە هەلامە: یاری شیرین، یان خاتوو شیرین دەچێتە هەلامەکردن
لەو دەسڕەی دەستت کفنم تەمامە: واتە ئەو دەسڕەی دەستت بەسە بۆ کفنەکەم

*

بەهارە، بەهارە، ئاوەنیا شینە
یارێکم هەیە، خوێنی شیرینە

ئاوەنیا: زەوییەك بە ئاوەوە داچێنرابێت بە دانەواڵە، پێش بارانی پەڵە.
دەغلودانێکیش کە دوای بارانی پەڵە داچێنرابێت، پێی دەوترێت (تەڕەکاڵ)
وشەی (ئاوەنیا) واتای (ئاو لێ نریاو)، ئاوداشتە دەدات.

*
عاشقان پاك دڵیان ناسکە، مەعشووقەیان وەك ئاسکە
دەپـەڕێ بـاسکە و بـاسکە، بۆیە یارەکەی دەهـاسـکە

(زیرەك ئەم دێڕەی بە شێواویی دەربڕیوە)

پاك: سەرپاك: گشت
باسك: تەپە، گرد، خڕە
هاسکە: دەنگی ئاسك، هەروەها بە دەنگی هەناسەبڕکێ و هەناسەدانەوەی دەمی هیلاکیی دەوترێت
واتای دێڕەکە:
دولبەران، وەك ئاسك لەم گرد بۆ ئەو گرد هەڵبەز و دابەز دەکەن و دێن و دەچن، بۆیە لە هیلاکییدا هاسکەیان دێت.
دەربڕینەکە وەك ئەوەیە بڵێیت: ((بولبول، لەم چڵ بۆ ئەو چڵ دەفڕێت((

*
لەگەڵ تۆمە ئەی فاتمە
مەمکت شەمامەی گمگمە
من قاوەچیم پێم لازمە

(مەمکت شەمامەی گمگمە) ڕاستەکەی (مەمکت شەمامە و گمگمە)
واتە مەمکت وەك شەمامە و گمگمە: گومگومە (فنجان، کوپی قاوە، یان قوبەی سەر دەفر) خڕە. لە کوردەوارییدا مەمك بە دەفری خڕ چوێنراوە، هەروەك زیرەك بە خۆی لە چەند شوێنی دی مەمکی چواندووە بە فنجان، وەك:
باڵابەرز و شیرین زمان، قەدباریك و مەمك فنجان

ئەم هۆنراوە فۆلکلۆرییە بە شێوەی دیکەش هەیە، وەك:

دەوای دەردم ست فاتمە

مەمکت مەسینەی بە گومگومە

خۆم قاوەچیم پێم لازمە

لێرەدا (گومگومە) بریتییە لەو قوبانەی بەسەر ئافتاوە، یان دەلەی قاوە کولاندنەوە هەبووە.

*

جووتێ گوارەی بۆ دەکرم، لە عالەمدا مەنشوور بێ
کەڵەباب مرواریی بێ، پرپرەی زێڕی سوور بێ
کەژاڵ گیان لە گوێی بکا، بەڵکوو دنیا خاپوور بێ

مەنشوور: مەشهوور، نامێ
کەڵەباب ـ کەڵەبابە: خشڵی ئافرەتان بوو، لەسەر شێوەی (کەڵەباب: کەڵەشێر (چێ دەکرا، زۆر جار ناوەکەیان بە مرواریی و بەردی گرانبایی دەڕازاندەوە.
پرپرە: پڵپڵە: خشڵێکی ئافرەتانە. هەروەها بەو وردە بەردە گرانبایی و ڕەنگاو ڕەنگەی ناو خشڵەکانی دیکەش دەوترێت، بۆ وێنە پڵپڵەی گوارە، یان ناو کەڵەبابە.
واتە زیرەك مەبەستی لە دەربڕینەکە لێرەدا ئەوەیە :کەڵەبابەیەکی بۆ دەکڕێت کە خودی کەڵەبابەکە لە مرواریی درووست کرابێت و پڵپڵەکانی ناویشی لە زێڕی سووربن.
بە ڕای من ئەگەر زیرەك دەربڕینەکەی هەڵبگێڕابایەوە درووستتر و جوانتر دەبوو.
چوونکە زیرەك، بە هۆی نەخوێندەوارییەکەیەوە هەڵەی زۆری کردووە. ((وتارێکی دادێم لەسەر هەڵەکانی زیرەك دەبێت))
بۆ نموونە؛ زیرەك لە جێیەکی دی دەڵێت:
کەڵەباب مرواری بێ، پرپرەی زێوی سوور بێت

ئەم دەربڕینەی ئێرەی هەڵەیە، چوونکە زیو (زێو، زێب، سیم) ڕەنگی سووری نییە.
کەوایە ئایا ئاڵتوون ڕەنگی سوورە؟
بەڵێ، ئاڵتوون هەم زەردە و هەمیش سوور. تەنانەت وشەی (زەڕ: زێڕ) واتای)زەر: زەرد) و وشەی (تەڵ، تەلا) واتای (سوور) دەدات. تەنانەت (تارا) کە بووك بەسەریاندا دەدەن و خۆیاشە ڕەنگی سوورە، لەگەڵ ئەم وشەی (تەلا)دا هەمان شتە.

واتە دڵنیا بن لەوەی کە وشەی (تەڵا) هینی کوردانە
هەروەها دەمەوێت پێتان بڵێم وشەی (ئاڵتوون) و (تەڵا) هەر یەك شتن و گۆڕاوی یەکدین.
وشەی وشەی (ئاڵتوون) لە زمانی کوردییدا بەم شێوانەش هەیە: (ئاتەڵ، ئاتی، ئاڵتی، ئاڵتین(
واتە وشەی (تەڵ:زێڕ) دوو پیتی (ئا)ی چووەتە سەر و بووە بە (ئاتەڵ(
تەڵ <--- ئاتەڵ
سەمین <--- ئاسەمین، یاسەمین
سان - سانا <--- ئاسان
ستوون <--- ئەستوون
ستۆ <--- ئەستۆ
مە <--- ئێمە
وان <--- ئەوان

واتە وشەی (ئاڵتوون) هەڵگەڕاوە و گۆڕاوی وشەی (ئاتەڵ)ە.

*
ئەنگوستت دەرزی، زوڵفت خەیاتە
ڕوحـم کێشـکچی دەوری بــاڵاتە

ئەنگوست: ئەنگوشت، قامك، پەنجە
خەیاتە: داوی ئاریشمیی، ڕیسی ئاوریشمیی
کێشکچی: ئێشکچی، پارێزەر، پاسەوان، پارێزڤان، پاسیار (پاسدار).
(ئەنگوستت دەرزی) مەبەست لەوەیە کە (پەنجەکانت باریکن) لە کوردەوارییدا بۆ (ئافرەت) پەنجەی باریکیان پێ جوان بووە.
ڕوحم کێشکچی دەوری باڵاتە: لە کوردەوارییدا لە هەندێك باردا پێیان وایە ڕۆحی کەسێك دەتوانێت پارێزگاریی لە کەسێکی دی بکات و قەزا و بەڵای لێ بگێڕیتەوە، یاخود قەزا و بەڵاکەی هەڵبگرێت بۆ خۆی.

*
هێند نەرمی هەر دەڵێی هوڵووی، چەند سووکی دەڵێی مشتووی
بەقیمەت وەکوو بڕنووی، هەرچی من دێم تۆ نوستووی

هوڵوو: قۆخ، هڵو، هەڵوو
ئاگادار بن ئەگەر وشەکە بە (ل) دەرببڕن؛ واتای (هەرمێ، ئەمرۆ، هەرموو، هەمرۆ) دەدات.
فارسەکان بە هەرمێ دەڵێن (گلابی)! خۆی (گلابی) جۆرێکی هەرمێیە. وەك دەڵێن هێندە جوان و ناسکە دەڵێی هەرمێ گوڵاوییە.
هەروەك زیرەك لە جێیەکدا دەڵێت:
((شەدەلار، بۆچی لە منتۆراوی/جووتە مەمکەکەت هەرمێ گوڵاویی))

مشتوو: چەند وشەیەکی (مشتوو)مان هەیە. لێرەدا مەبەست لە مشتوو؛ دەسکی خەنجەر و شمشێر و ئەو شتانەیە، کە پێشی دەوترێت: (قەڤد، قەبدە، قەفدە، قەفت، قەفتە، قەبزە). دیارە ئەو دەسکە بەزۆریی دارینە بووە و کێشی کەم بووە.
بڕنوو: بڕنۆ، بڕنەو. نێوی تفەنگێکی درێژ و ڕێکە. نێوەکەی لە نێوی شاری (برنۆ)ی وڵاتی چیکەوە هاتووە... تفەنگ کەرەستەیەکی گرانباییە، بەتاییەت لە ڕۆژگاری ڕابوردوودا شتێك بووە کە لە سەوداکردنی هەموو کەسێکدا نەبووە.
هەر لەم بەنرخییەتی کە لە هۆنراوەی فۆلکۆرییدا ئافرەتیان بە تفەنگ و دەمانچە چواندووە.
بۆ وێنە لە هۆنراوەیەکی دیکەدا هەیە:
زێڕی هەژدە عەیار و دەمانچەی کەلەکێیە.
لێرەدا ئافرەت چوێنراوە بە (دەمانچەی ناوقەد، دەمانچەی کەلەکە).

وەك لە جێیەکی دیکەشدا دەڵێت:

کارخانەی قەند و بڕنووی سەواری

بە تاڵان کەوتییە دەست کوردەواریی

بڕنووی سەوار: ڕاستەکەی بڕنووی سوار (بڕنەوی شانی سوار)ە.

بەرموور، قەرەڵوو، چاوبەڵەك، دوودەریی

دەنگ دێ لە بەرموورەکەی، کوشتمی کوڵمە سوورەکەی

هەرچەندم کرد، بۆم کرا، خۆم بخەمە لای پوورەکەی

*

قاسپاندم چون کەو، گێڵم خوارد چون مار
ئـەڵـقــەم دا لــە دەور ســەوڵ پــای چنـار

گێڵ: ئەڵقە، بازنە، پێچ، پێچکە، پەپکە
سەوڵ: سەور، سەروو. خەڵك ئێستا بە هەڵە بە داری (سەروو)ش دەڵێن سنەوبەر، ڕاستییەکەی ئەو دارە بەرزە ڕێکەی کە خەڵك پێی دەڵێن سنەوبەر، سەرووە نەك سنەوبەر. داری سنەوبەر زۆر بەرز نابێتەوە و پان دەبێتەوە، بەڵام داری سەروو زۆر بەرز دەبێتەوە و ڕێك ڕاست هەڵدەستێت
پا: تەك، کن، لا، پاڵ

ئەم دێڕە لای چەند دەنگبێژی دی دەستکاریی کراوە و شێوێنراوە:
ناڵاندم وەك کەو پێچم خوارد وەك مار
ئەڵقەم دا لە (دەو!) باڵا و قەد چنار
ئەوە (دەور)ە نەك (دەو).

وشەی (گێڵ، گۆڵ، گوڵ، گۆل) واتای ئەڵقە دەدەن.
بە نموونە وشەی (گوڵمێخ: مێخ و ئەڵقە، سنگێکە کە ئەڵقەیەکی ئاسنیی تێکراوە بۆ تێبەستنی گوریس).
وشەی (گێل) واتای کەسێکە بە دەوری خۆیدا سووڕ و گێژ بدات. هەر وشەی گێژ: سووڕ دیسان بە واتای گێلیش هەیە.
ئەو چاوانەی گێژیان دەدەیت: ئەو چاوانەی دەیسووڕێنیت.
سەرنجتان دەخەمە سەر دوو وشەی گوڵینە (گوڵنگە، گوڵونگە) و گێل (گێلگێلە .(ئەم دووانە هەر یەك شتن و بریتیین لە گۆ و خڕایی سەر کڵاوی پیاوان و ئافرەتان، یان سەربەندی وڵاخ. گێلی ئافرەت کە چەند دانەیەك یان باڵێین ئەگەر ڕیز بوو، پێی دەوترێت (گێلگێلە). وشەی گێل هەر بۆیە لە وشەکەدا دووبارە بووتەوە مەبەست لە زۆرییەکەیەتی.
دەمێکە دەمەوێت لەسەر ئەم وشەی (گوڵ)ە بنووسم، لە دادێدا وتارێکی سەربەخۆی لەسەر پێشکەش دەکەم

*

ئەو باڵابەرزەی ئەو تەل بەسەرە
ئەمنی کوشتووە، خۆی بێخەبەرە

تەل بەسەر: (تەل: تەڵا: زەڕ، ئاڵتین، ئاڵتون) واتە ئاڵتون بەسەر، سەر بە تەڵا.
سەیری ئەم دێڕەی خوارتر بکەن:

*

دەڵێم دەستەملانت بم، سەر بە تەڵای مل بە کوێن
دەڵێم وەرە با جووت بین، یاری جوانم لە بتوێن

سەر بە تەڵا: تەڵا بەسەر، تەل بەسەر
مل بە کوێن: کوێن لە مل، کوێن (کەوێن). پارچە قوماشێکی ڕەنگ شین (کەویی (بووە، ئافرەتان وەك بەریەخە دەیان پۆشی وەك نیشانەیەك بۆ شین و ماتەمباریی .وشەی (شین) هەر لەم شینپۆشییەوە هاتووە. وشەی (کەوێن)یش واتای ڕەنگ کەویی دەدات.

*

کەلەکەی چەپم کون بوو، لێوئاڵ بە مست لێی داوە
سەڵای گەورەم لێ ڕابوو، ئەو کچە بۆچی تۆراوە

سەڵا: سڵا، سڵان، پەسڵان، قیامەت
ڕا بوو: هەستا، بەرپا بوو، هەڵستا

*
دەمەکەت هەنگوین لە کوزووی شیندا
ناردوومە خوازبێنی لێم چووە بە قینداا

کوزوو: گۆزك
کوپەی دەم تەسك و باریك کە تایبەتن بە هەڵگرتنی ڕۆن و هەنگوین... وەك) :کەدین، کەدیم، کەدون، کەدوم، کەدینك، کەدوینك، کودیلە،....) وایە بەرام ئەمیان لە کدوو: کولەکە چێ دەکرا.
وشەی (کوزوو) داڕێژراوە [(کوز: درز) + وو:پاشگری نێوساز] واتە ئەو دەفرەی کە دەمی تەسکە.

*
ژنی گولەی مێردانی، لە شەوڕاوێ دەزانی
وێنەی ماینی خۆش تەعلیم، فێری تەقڵە و لەنگدانی

گولە: پیاوی نابووت و ڕیسوا و هیچ تیابەسەرنەبوو (ژنەی گولەی مێردانی: ژنی مێردێکی گولەکە و نابووتیت)
شەوڕاو: یەکتربینینی نهێنیی دوو دۆست یان دڵدار لە شەودا بە پارێز و ڕاو (نهێنیی و دزیی و ژێربەژێریی، واتای گزیی و فێڵیش دەدات)
ماینی خۆش تەعلیم: ماینێك کە باش ڕامهێنرابێت
تەقڵە: پێشبڕکێی ئەسپان (جلیت)
لەنگدان: لنگدان، تاودان.
وەك لە جێیەکی دی دەڵێت:
لەسەر پردێ گرتیان سەنگەر
دەستێ نیزامی خۆڵبەسەر
(لنگ/لەنگ)یان دامێ دەستەو خەنجەر

واتە دەستەیەك چەکداری میریی، لەسەر پردێك بۆسە و پارێزیان لێ گرتبووم و بە خەنجەرە و تاویان دامێ و شاڵاویان بۆ هێنام.

*

بەرهەڵبێنەی خام هەراوە، حریرە و بای نەداوە
بەرهەڵبێنەی خام هەراوە، هەردەڕۆیی و دەكراوە
قەرارم كرد بە دوو ماچ، ڕاوەستا بۆم گرێ داوە

بەرهەڵبێنە: بەروانە، بەروان، بەروانكە، بەرچارۆكە، بەرڤانكە، سینەپۆش، بەربەند، پێشبەند، بەرپیل، بەراپیل،....

هەراوە: یان خام هەراوە: جۆرە قوماشێكی خام بووە
قوماشێكی پانە، بە بەردا هەڵی دەبەستن بۆ ئەوەی پیس نەبن.
بای نەداوە: لوولی نەداوە

*

شەودەعوەتیان گرت بە ڕێزە لالەبەدەستان
چەن جوان و شۆخ و شیرینە كیژۆڵەی كوردستان

شەودەعوەت: شەوداوەت، شەوگەڕ، بەزمی شەوان، كۆڕی بەستە و گۆرانیی و ئاهەنگیی شەوان
لالەبەدەستان: ئەوانەی لالەیان هەیە، مەبەست لەو كچانەیە كە مەمكیان ڕەسیوە

*

گۆزەی هەڵگرت بۆ سەر چۆمی
خۆ پێم گوت تۆ یاری خۆمی
دەبم بە جوو بە مەئۆمی

مەئۆم: حەسەن زیرەك لەبەر نەخوێندەوارییەكەی نەیزانیوە بە درووستیی وشەكە چییە.
زیرەك مەبەستی لە (مالووم، مالم)ە كە مامۆستای دینیی جووە.
مەبەستی گۆرانییەكە ئەوەیە: لە پێناوی یارەكەمدا ئامادەم ببمە جوو، تەنانەت ببمە مالوومیش وەك لە جێیەكی دی دەبێژێت:

گەر گوڵە پرسی کێیە، ڕامژێنە بڵێ منداڵە
عرووسم، جووم، ئەرمەنییم، دینم بۆ تۆ بەتاڵە

عرووس: ڕووس

*
لەسەر تۆ لە دەستم چوو، (سابڵاخ) و (شنۆ) و (نەغەدە)
چەندی لێ جوانە لێوئاڵ، گێلگێلە لەگەڵ شەدە

لێوئاڵ: لێوسوور، ئاڵ: سووری تۆخ، سووری تێر.
گێلگێلە: گۆی چنراوی سەرپێچ و سەربەست (دەستاڕ)ی ئافرەتان.
شەدە: پێچ، سەرپێچی ئافرەتان.

*
سوێندم خوارد بە بیلایە، سنگی کارگی کەمایە
بە ڕۆژ قەولم دەداتێ، بە شەو لە ژوانم نایە

کارگی کەما: کارگێك لە بن کەما دەرهاتبێت. (کەما)ش خۆی گیایەکە پێشی دەوترێت (کەمێ، کەمیر)
کەما: گیایەکی باڵابەرزە، ئاڵفێکی باشە لە زستاندا بۆ ئاژەڵ. (قارچکی بن کەما) لە خۆشترین و بەچێژترین جۆری کارگەکانە
تێبینیی: (کوارگ)، بە ڕووەك دانانرێت، بەڵکوو سەر بە پێری کەڕووەکانە .زۆرجار ڕاگەیەنەرەکان لەم شتانەدا دەکەونە هەڵەوە. (قارچ) بە ڕووەك و (جاڵجاڵۆکە) بە مێروو و (نەهەنگ) بە ماسی ئەژمار دەکەن.

*
سەرێ بێنە دەر لە باخچەی ساوا
ڕۆحەکەم بیللا بۆ یار نەماوە

باخچەی ساوا: باخچەیەك كە تازەكیی ڕەنێو هێنرابێت و دار و درەختەكەی هێشتا ساوا و تازەڕەسیو بن.
وشەی (باخچە) خۆی واتای (باخی بچووك) دەدات، لەویش بچوكتر؛ پێی دەوترێت (باخچۆڵە .(ئەوانەی پێش خانووەكانی شار (باخچۆڵە)ن.

*

هــاتــووم لەلای (بـۆكان)ێ، كورتـێ خـاڵ دانـەدانێ
تۆ پێت لەسەر چاوم دانێ، بۆچ گوڵە قەدرت نازانێ

كورتێ: بەژن كورت
خاڵ دانە دانێ: خاڵ دانە دانە، خاڵی سەر گەردن و ڕوو كە بەشێوەی تاك و دانەیی هەبن.
واتە خاڵەكان نزیك و جووت نەبن لەیەكەوە.
وەك لە داستانە دڵدارییەكاندا هاتووە: لەبەر ئەو خاڵانەت دەمرم كە هەم تاك و هەم جووتن.

لە جێیەكی دیكە لەبەر كێشی هۆنراوەكە نەكراوە بڵێت (خاڵ دانەدانێ):
ئەو هەرامەی كن بۆكانێ
یار كورتێیە و دانەدانێ
كوشتەی ویم خودا دەیزانێ

هەرامە: فڵان، كابرا
كورتێ: بەژن كورت
وی: ئەو

*

هاتووم لەلای (نەڵێن)ێ، غەوسی لە منت نەسێنێ
ئاوری لە من بەرداوە، سوورەقورینگی گەرمێنێ

سوورە قورینگ: سوورەقڵنگ: باڵندەیەكی لاقدرێژ و بەرزە، لاق و بەدەنی سوورە. هەمان باڵندەیە كە كە پێی دەوترێت (فلامینگۆ)

*

بــازی بـەراگـەی بـانێ
حدوودی (شارویران)ێ
مردم ئەو مەکرەی دانێ

بەراگە: بەراکە، بەراك: سەکۆیەکە لە هەیوان یان لە بانیی چێ دەکرێت قەبەسی باڵندە یان شتی دڵگری لەسەر دادەنرێت.

*

ئەگەر نەمدەیتێ حەوت ماچ بە جارێ
حەو کۆستت کەوێ هەر یەك لە شارێ

کۆست کەوتن: کەوتنی کۆست
کۆ: کۆست، کۆستێر، پەروین
لە کوردەوارییدا پێیان وا بووە ژیان و بەختی کەسەکان بەستراوە بە ئەستێرەکانەوە. داڕژان (کەوتن)ی ئەستێرەی کەسێك مایەی بەدبەختیی و سەرتیاچوونی ئەو کەسەیە.
وشەی کۆ، کۆست هەم واتای ئەستێرە دەدات، هەمیش واتای گەلەئەستێرە. هەمان وشەشە کە بووە بە کەوکەو (کەوکەبی عەرەبیی).

*

(بانە) و (مەریوان) ئەم دیو ئەو دیوە
ڕەحمەت لەو دایکەی تۆی بۆ من دیوە

نیوە دێڕی دووەم: واتە ئەو دایکەی کە تۆی بە دنیا هێناوە و بەدی هێناویت، وەك لە جێیی دیکە دەوترێت:
قوربانی ئەو دایکەی بم مەمکی سەر زاری ناوە.

*

قیمەت گران، وەزن سووکە، وەك ئەشرەفیی بچووکە
خـزمـینـە مـەمکـەن لـۆمـە، سـافـە ئـەڵـێـی مەکـووکە

ئەشرەفیی: دراوێکی بچووکی لە ئاڵتوون چێکراوی ئێران بوو
مەکووك: مەکۆك: دارێکی بچووکی سافە لە ئامێری ڕستن و چنیندا هەیە، مەکووك لە شێوە و قەبارەی هەلووك دایە.

*

کزەیەك لە من، یەکێك لە شەماڵ
ببیڕین بە باڵای یاری بێ خەیاڵ

بێ خەیاڵ: بێ هەست، گوێنەدەر
بێ خەیاڵ و بێ ئەندێش هەر یەك شتن، هەروەك لە جێیەکی دیکە هاتووە:

یاڕەب کەس وەك من شەو دەروێش نەبێ
تەوەلای وەتەن، قەوم و خوێش نەبێ
وەك گورگی برسیی بێ ئەندێش نەبێ

*

لە سیلەی قەبران هاوارە
حاکم بـا بمدات لە سێدارە

سیلەی قەبر: گوێ قەبر، سوێیی قەبر

*

دۆستی گەورەم تـوورانـە، چـاوی ڕاستم خەجێیە
بەردەرکی ماڵی تووران پۆستی (گۆێچکە دەرێیە)

پۆست: پێگە، پایەگا، بنکەی سەربازیی
گۆێچکە دەرێ: گوندێکی خۆرهەڵاتی کوردستانە.
واتە بەردەم ماڵی تووران خان، بنکەی پاسەوانییە.

*

قـەد بـاریکـەی ئـەی بـاڵابـەرز
جووت مەمکت، شەمامەی سەرتەرز
خـواوەنـد بـۆ مـنـی کـردووە فـەرز

شەمامەی سەرتەرز: شەمایەیەك کە تەرزی پێوە مابێت، تەرز لاسکێکی باریکە بە مێو و بڕکی بێستانەوە: (شووتی، کاڵەك، ترۆزی، خەیار)ەوە هەیە، ئەم تەرزە لە شووتیدا، ئاسانکاریی دەکات بۆ زانینی پێگەیشتنی شووتییەکە. هەر کات تەرزی شووتییەکە وشك بوو، نیشانەی ئەوەیە کە شووتییەکە پێگەیوە.

*

دەتـرسـم بمـرم داخ لـە دڵـم بێ
خاکەکەی بەغدا ئاهـ و گڵم بێ

ئاهـ و گڵ: نیشتمان، وڵات، ماڵبەند، خاکوخۆڵ

ئاهـ: ئاخ: خاك، گڵ

*

مـودەتێك ئـاوارە بـووم و سـەردەمێکیش دەربــەدەر
قەت نەمدی ڕووی ئاسودەگیی هەر توشی گێرە و قەرقەشم

گێره: کوتان و وردکردنی دانەوێڵە بە هۆی ئاژاڵەوە.
قەرقەش: کڵۆشی گێره نەکراو.
(گێره) یەکێکە لە فرمانە سەختەکانی لادێ بۆیە وەك نموونەی سەختیی بە واتای گوزارەیی هێنراوەتەوە. (کێشە)ش بریتییە لە کێشانی کا لە خەرمان و جارەوە بۆ کادێن، ئەویش هەر فرمانێکی پڕناخۆشە. بۆیە کارێکی پڕزەحمەت دەچوێنرێت بە گێره و کێشە.
وشەی (قەرقەش) بە شێوەی (گرگاشە)ش هەیە و واتای (بەڵا و چەرمەسەریی و دەردیسەریی) دەدات.

*

نایەڵێ ڕەقیب پەی بەرێ بە ڕەنگی زەردم، تا دەمرم مەمنوونی فرمێسکی گەشم
گۆشەی تەنیایی من هەر ئەژنۆکەمە، بۆیە وا مەحکەم گرتوومەتە نێو باوەشم
سەنگی مەحەکم بۆچییە ڕەقیب لێم گەڕێ، کوردی بێ غەل و غەشم

ئەم هۆنراوەیە هەمووی ڕازە، پەیامی هۆنراوەکە ئەمەیە: من هەمیشە فرمێسکی خوێنین بە ڕوومدا دێتە خوارەوە، بە هۆی ئەو فرمێسکە خوێنینانەوە ڕوومەتم سوور و گەش دەبێت و ڕەنگزەردیی و خەمبارییەکەم لای ناحەزان دەرناکەوێت !هێندە تەنیا و بێدەرم کە تەنانەت کونجێك شك نابەم کە هانای بۆ بەرم، تەنیا ئەژنۆکانی خۆم شك دەبەم، بۆیە وا بەتووندیی باوەشم پێیاندا کردووە!
سەنگ= بەرد
سەنگی مەحەك: بەردی مەحەك، بەردی زێڕ ئەزموون، بەردێکی ڕەشە، هێندەی لەپە دەستێك، زێڕیان پێ ئەزموو دەکرد تا زێڕی قەڵب و زێڕی پوختی پێ لە یەك جودا بکەنەوە.

*

وەرن جەرگم هەڵبدڕن، بە دەبان و کوشتەریی

چەند جێژوانم لەگەڵ کرد، بەر پەنجەره و دوودەریی

دەبان: دابان: دەوان: ناسراوترین و باشترین جۆری خەنجەر بووە لە نێو واری کوردانداا

کوشتەریی: کوشتەرە، جۆرە چەقیەك بووە نەشتەرکاران بەکاریان هێناوە، ناوی ڕاستینەی بریتییە لە: (نوشتەریی- نوشتەر-نەشتەریی-نەشتەر-نیشتەر-نشتەر) ئەم وشەیەش لێی زیاد بووە، خۆی لە بنەمادا وشەکە (نیش-نش-نوش)ە کە واتای شتی تیژ و بڕەرە. لە کۆندا کەسێك کاری برینکاریی بکردایە پێیان دەوت (نیشدار-نوشدار-نەژدار) ئێستا وشەکە بە (نۆشدار) دەردەبڕن.

دوودەریی: دوودەرکیی، دووقاپیی. دەرك و دەروازەی دووتاکیی. وشەکە بۆ پەنجەرەش بەکار دەهێنرێت.

*

شەو و ڕۆژ بیست و چوارە، وەی بە دەقیقە و بە سەعات

ئەمن چاوەڕێی یارم، من نەمزانی بۆچی نەهات

ڕەبی مشکڵۆزمەم بێ، ئەی ئەو لەسەر پردەکەی سیرات

مشکڵۆزمە: ئەم وشەیە لە (مشکول الذمە)ی عەرەبییەوە هاتووە، واتای کەسی بێ پەیمان و قەرزاری سۆزە و بەڵێنە، کەسێك کە قەرزی بەڵێن و پەیمانی لەسەر بێت.

مشکڵۆزمەم بێت: قەرزاربارم بێت، دەینم بە گەردنی.

*

شەدەی سەرت بە میحرابە

لێیڕا دیارەماڵی کەعبە

میحرابە: قوبە و گومبەزی سەر شەدە و تاسکلاوی و خشڵ و پۆشاکی دیکەی ئافرەتانە

لێیڕا: لێوەی، لێیەوە

واتای هۆنراوەکە: گومەزی سەر شەدەکەت هێندە بەرزە، (کەعبە)ی لێوە دیارە!

*

کەوی یانا کەوباڕی، خاسەکەوی یان باڕی

با لەسەر تۆ بم کوژن وەك کابرای ناوبازاڕی

کەوباڕ: باڕ: کەوی تازە پێگەیشتوو

خاسەکەو: کەوێکی جوان و باش و بەخۆ

وشەی (خاسە) لەگەڵ وشەی دیکەشدا هاتووە وەك

خاسەڕەنگ: ڕەنگێك کە بەسانایی نەچێتەوە و کاڵ نەبێتەوە

خاسەجەیران: ئاسکێکی جوان و بەخۆ

نیوەدێڕی دووەم: مەبەست لە کوشتنێکی پەنهانیی بێت و نەزانرێت بۆچی و کێ و لەسەر چی کوشتوویەتی

وەك لە جێیەکی دیکەدا دەڵێت:

*

جوانی دەڵێی تەڕلانی، کۆتری دەشتی عەممانی

ئاورت لە من بەرداوە، تۆ خاسەکەوی جەیرانی

تەڕلان: باڵندەیەکی ڕاوکەرە لە پۆلی باز و شەهێنە.

دەشت: سارا، چۆڵ، بیابان

دەشتیی-دەشتەکیی-دەشتلیی-دەشتگیی-دەشتزیی: کەسانێکن کە دەشت نشینن.

*

خەمخوار و خوێنشیرینم، خوێناو دێ لە برینم

یا ڕەبی بەخێر بێتەوە یاری ڕەزاشیرینم

هێشتێ لەسەر لانك بووم، کوشتەی چاوی نەسرینم

خوێنشیرین: ڕەزاشیرین، زەڕەشیرین، ڕۆحسووك، ئێسك سووك

هێشتێ لەسەر لانك بووم: هێشتا ساوا و منداڵ بووم و لەسەر بێشکە بووم، کە عاشقی نەسرین بووم!

*

هۆ کاکی جووتیار، ئەی وەی جووتت شەنگۆڵ بێ

تۆوەکەت ڕازیانە، کاکم خەرمانت گوڵ بێ

شەنگۆڵ: شەنگە، شنگڵ، شمگڵ، شمڵ، لفانە، جووتە،....

واتە بەروبوومەکەت بە دووقات بۆ بەبەر بێت، بەری کشتەکەت دوو دوو بیهێنێت.